

Stefano Bottoni

A romániai magyarság a brit diplomáciai iratok tükrében (1948–1971)

Elemzési kísérlet

Módszertani bevezető

Tanulmányomban kritikai elemzést kívánok adni a brit diplomáciai kapcsolatok és a Foreign Office bizalmas levelezése alapján megismerhető, az 1950–60-as évekbeli romániai magyar kisebbség társadalmi-politikai helyzetére és a romániai interetnikus kapcsolatokra vonatkozó információkról, *diskurzusokról, értelmezési paradigmákról és sztereotípiákról*.¹ Érdeklődésem középpontjában az áll, hogy miként alakul a kommunista rendszer első húsz évében egy tekintélyes diplomáciai apparátus mentális megközelítésmódja az erdélyi kérdéshez, melyet az egyik legmélyebb problémának tartok a közép-európai térség 20. századi történelmében.

Az eddigi kiadatlan levéltári anyag tartalmi ismertetése során arra töreksem, hogy e hagyományos diplomáciatörténeti forrásokat ne a szokványos módszertani eljárással kezeljem. Nem a „szenzációs” tények felkutatását, hanem az erdélyi kérdésben jártas kutatók előtt már ismert események elemzését helyezem előtérbe: közben arra töreksem, hogy az Erdélyről és a magyar kisebbségről kialakult nézetek és *toposzok* belső logikáját tegyem érthetővé.

Mindez kettős meggyőződésből fakad. Egyrészt úgy gondolom, hogy a történész nem formálhat jogot arra, hogy valamely forrást – akár a legmegbízhatóbbat – a magától értetődőség mázával vonja be. Még a levéltári dokumentumokat, e primér forrásokat is „szóra kell bírunk”, értelmeznünk szükséges, kontextusba kell helyoznünk őket.² A romániai múlt demitologizálásának, ha társadalomtörténeti rekonstrukcióvá és szilárd értelmezési paradigmává akar

¹ A Romániáról szóló 1945 utáni brit dokumentumokat tanulmányozta D. Deletant: *Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the police state 1948–1965*. London, Hurst&Co., 1999.; valamint L. Tîrău: *British legation in Bucharest 1948–1961*. In: *British historians and the contemporary history of Romania*. Cluj-Napoca, Cluj University Press, 2000. A magyar kisebbség 1945 utáni helyzetéről ld. Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Status, 1999, mely nagymértékben a magyar külügyminisztérium iratanyagára épül. Vincze politikatörténeti szöveggyűjteményt is szerkesztett az 1945 utáni erdélyi magyarságról: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák II.: dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához, 1944–1989*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001.

² M. Bloch: *A történész mestersége: történetelméleti írások*. Utószó: Benda Gyula. Budapest, Osiris, 1996. Az „objektív” történelem lehetőségéről szóló vitát, mely a kilencvenes években kezdődött a magyar történetírásban, Gyáni Gábor foglalja össze: *Történelemszempontok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 36–37.

válni, túl kell lépnie a *pars destruens* szerepén, melyet eddig a nemzeti történetírásban játszott, vagyis azon az állapoton, amelyben a Lucian Boia vezette „imagológiai” iskola megrekedni látszik.³

Másrészt úgy vélem, hogy e forrásokat azoknak a körülményeknek a fényében kell elemeznünk, amelyekben létrejöttek, vagyis számolva azzal a szinte teljes elszigeteltséggel, melyben a bukaresti brit követségnek az egész vizsgált időszakban működnie kellett.⁴ A kutatónak a legnagyobb körültekintéssel kell közelítenie jelentéseikhez, hiszen a bennük lévő információk csak ritkán valók első kézből. Ha az 1945 utáni Közép-Kelet-Európát tanulmányozzuk, a nyugati fővárosok (Washington, London, Párizs) levéltárainak már nem tulajdoníthatunk objektív módon oly pótolhatatlan szerepet és jelentőséget, amelyet a két világháború közötti időszakokkal kapcsolatban adhatunk nekik.⁵

E bevezetés végén hadd vegyem sorra, milyen forrásokat használtam. A londoni Public Record Office anyagában 2002 májusában kutattam, a Bukarestből és Budapestről a Foreign Office számára küldött diplomáciai jelentéseket, kisebb részben pedig a diplomáciai testület által készített, kommentált kivonatokat dolgoztam fel. A katalógus szerint ezek a FO 371⁶ jelzetű sorozat 1966-tal záruló részében, és az ezt követő időszak FCO (Foreign and Commonwealth Office) 28/Political Correspondence jelzetű részében található. A brit előírások szerint az inventáriumba vett, *Confidential* (bizalmas) címen besorolt dokumentumok döntő többsége a keletkezésük után harminc évvel válik szabadon kutathatóvá, így 1971-ig nézhettem át az anyagot. Ezzel szemben a *Secret* címen besorolt anyag 50 évig nem férhető hozzá. A titkosított iratcsomók egy részét meghatározatlan időre zárólják, ha különösen bizalmas információk vannak bennük – főleg kereskedelmi témában –, vagy bizalmas személyi adatokat illető dokumentumokat is magukban foglalnak.⁷ Az általam kutatót anyag terje-

³ Ld. L. Boia: *Istorie și mit în coștiința românească*. București, Humanitas, 1997. (Magyarul: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 1999.); L. Boia (ed.): *Miturile comunismului românesc*. București, Nemira, 1998. Hasonló historiográfiai és metodológiai horizonton áll a román–magyar interetnikus kapcsolatokról szóló tanulmánygyűjtemény, különös tekintettel a társadalomtörténetre és a „cultural history”-ra: Trencsényi et. al. (eds.): *Nation-building and contested identities. Romanian and Hungarian case studies*. Regio Books (Budapest)-Polirom (Iasi), 2001. 17.

⁴ Public Record Office (a továbbiakban: PRO), London, Foreign Office (a továbbiakban: FO) 371, file 111645. Romania 1954. Restriction of movements of the diplomatic corps in Bucharest.

⁵ Az említett források megismerése és használata nélkülözhetetlen például a Horthy-rendszer külpolitikájának (revíziós törekvések, a szomszédos államokkal és a nagyhatalmakkal való kapcsolatrendszer) kutatásához. Lásd Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő, Typovent, 1992.; Bán D. András: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról*. Budapest, Osiris, 1996. A francia külügyi levéltárban Fülöp Mihály az 1946-os párizsi békekonferenciáról folytatott intenzív kutatást, míg Ablonczy Balázs a francia diplomácia két világháború közötti Magyarország- és Erdély-képét tárta fel. Lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. Budapest, Héttorony, 1994.; Ablonczy Balázs: *Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. Századok*, 2000, 5. sz. 1149–1170.; Uő: *A zsidó, a mágánás meg a revízió. Francia diplomaták, konzulok és az erdélyi magyar kisebbség 1920–1940. Pro Minoritate*, 2000/nyár. 163–176.

⁶ PRP FO 371 (Political correspondence).

⁷ A „Top secret” kategóriába sorolt iratcsomók közül soknak a címét sem közli a levéltári mutató.

delmileg igen változatos: találunk 2–3 oldalas gépelt szövegeket,⁸ ugyanakkor több száz oldalas iratcsomókat is, amelyek főleg az ország belpolitikai helyzetének különböző aspektusairól (a vezetők cseréjéről, gazdasági folyamatokról, kultúrpolitikáról) szóló, évről évre gyűjtött információkat tartalmaznak.⁹ A Románia esetében szabadon kutatható anyag igen terjedelmes, nagyságrendileg többszáz ezer oldalra tehető. Csupán a magyar kisebbségről és a román–magyar kapcsolatokról is több ezer oldalnyi anyagot tekinthettem át, melyben elemzések, statisztikák, bizalmas jelentések, beszélgetések átiratai és sajtószemlék egyaránt előfordultak: mindezekből rekonstruálható az a rendkívül összetett kép, amit a brit diplomácia alkotott az erdélyi kérdéstről.

Románia és a magyar kisebbség az 1950-es években

Manapság közhelyszerű megállapításnak számít, hogy a kommunista rendszer bevezetése mélyreható és megrázó változásokat idézett elő a román társadalomban. Meglepő azonban a nyers realizmus, mellyel – különösen 1948 után – a külvilágtól elszigetelt brit követség munkatársai rátapintanak az átalakulások korszakos és forradalmi jelentőségére: „1950-ben a törvényesség és a rend látszata uralkodott. Igaz, ezt a személyes szabadság kegyetlen elnyomásával érték el. [...] De a nép számottevő része rövid idő alatt nagy anyagi előnyökre tesz szert a gazdaság gyors korszerűsödése folytán. A tudatlan és közömbös, de alkalmazkodóképes népet modern gépek mellé állították. Nagy és fegyvelmezett proletariátus van keletkezőben.”¹⁰

Az ötvenes évek elején a Foreign Office Romániáról készített, éves összefoglaló jelentései az országban zajló politikai eseményekre és társadalmi drámákra összpontosítanak. „A kommunista párt öt év alatt elérte, amihez Sztálinnak húsz-harminc kellett a Szovjetunióban” – olvasható az 1953-ról szóló jelentésben.¹¹ A következő évben egy megfigyelés érzékletesen szemlélteti, miként használja ki a román vezetés azt a politikai aktivitástól, a *politikai* ethostól való idegenkedést, mely a román társadalomra hagyományosan jellemző: „A párt totális mértékben ellenőrzi a közéletet, annak dacára, hogy az ideológia kevésbé hatásos, eltekintve a városi fiatalok egy rétegétől. Alternatív politikai rendszerek még a parasztságot sem érdeklik, noha potenciális ellensége a rendszernek, és alapvetően ellenzi a kommunizmus gazdasági következményeit.”¹²

Nem meglepő, hogy a brit diplomácia az ötvenes évek első felében, mikor az új rendszer működésének megértésére tesz erőfeszítést, nem tekinti elsőrendű feladatának a magyar kisebbségre és a nemzetiségek közti viszonyokra

⁸ Vagyis egy adott témával foglalkozó diplomáciai jelentést.

⁹ Például: PRO FO 371/166163. Romania: internal political situation 1962.

¹⁰ PRO FO 371/95319. Romania, 1951. Annual review 1950.

¹¹ PRO FO 371/111621. Romania 1954. Annual review 1953.

¹² PRO FO 371/116579. Romania 1955. Annual review 1954.

vonatkozó információszerzést. A nemzetközi politikában az erdélyi kérdés lekerül a napirendről, miután az 1947-es békekötés lezárja a Magyarország és Románia közti területi vitát. Egyúttal a második világháborút követő két évtizedben eluralkodó nyugati meggyőződéssel is számolnunk kell, hogy a területi kérdések, valamint a kisebbségi problémák – melyeket különbségtétel nélkül a „nacionalizmus” szellemi kategóriájába sorolnak – csupán a „katasztrófák korának” kellemetlen maradványai a kétpólusú Európában.¹³

Míg a brit diplomácia aránylag jól értesült a romániai zsidó közösség helyzetével – főleg az ötvenes évek elejének anticionista pereivel és az 1958–60-ban végbement tömeges kivándorlással – kapcsolatban,¹⁴ a magyar kisebbség helyzetéről kevés információja van, ez is inkább Budapestről jut Londonba, hiszen itt továbbra is eleven (bár az ötvenes években „föld alá” szorul) a határon túli magyarok helyzete iránti érdeklődés. Jellemző az az eset, hogy amikor Rákosi, Gerő és más magyar kommunista vezetők 1949 februárjában Romániába látogatnak – egy budapesti távirat február 19-re jelzi utazásukat –, és Bukarestben az erdélyi magyarok állapotáról is tárgyalnak, mindennek nyoma sincs a bukaresti brit követség jelentéseiben.¹⁵ A magyar kisebbség helyzetét övező alapvető érdektelenség jelei egy számottevő lexikális hanyagságban is tettenérhetők: a Foreign Office tisztviselői az ötvenes években a „nemzetiség” és „kisebbség” kifejezéseket az ekkor már szokatlanul hangzó seton-watsoni faji frazeológiával („an old *racial* question”) váltogatják.

A magyar kisebbségen belüli politikai konfliktusokra csak közvetett utalást találunk abban a dossziében, amit 1951-ben állítottak össze az ország 83 befolyásos közeleti személyiségéről, köztük három magyar kommunista vezetőről, Vasile Lucáról (Luka László), Takács Lajosról és Kacsó Sándorról. Kacsó életrajzi vázlatában szűkszavú, ám jelentékeny zárszó tanúskodik az új magyar elit iránti alapvető érdektelenségről: „A magyar kisebbség kommunista ellenőrzés alatt álló tömegszervezetének vezetőjeként ő a Párt felelőse az osztályharc magyarok közti folytatásáért és magyar identitásuk eltüntetéséért. Takáccsal együtt őt terheli a legnagyobb felelősség a magyar kisebbség proletarizációjáért.”¹⁶

Az új rendszerbe immár teljesen betagolt kisebbség 1952 nyarán kelti fel ismét a brit diplomaták érdeklődését, miután a Párt hivatalos lapja, a *Scântenia* július 18-án váratlanul bejelenti, hogy a Székelyföldön Magyar Autonóm Tartomány jön

13 E felfogás intellektuális racionalizálásához vö. E. H. Carr: *Nationalism and after*. London, MacMillan, 1968.; E. J. Hobsbawm: *Nations and nationalism after 1780*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

14 Például: PRO FO 371/100776. Romania 1952. Situation of Jews; PRO FO 371/106475. Romania 1953. Situation of Jews; PRO FO 371/111645. Romania 1954. Situation of Jews. A zsidók kivándorlásához vö. PRO FO 371/135197. Romania 1958; PRO FO/371 151889. Romania 1960.

15 PRO FO 371/78624. Hungary 1949. The treatment of the Hungarian minority in Romania.

16 PRO FO 371/95320. Romania 1951. Reports on leading personalities.

létre.¹⁷ A hír ezúttal is Budapestről érkezik: „A magyar külügyminiszter [Kiss Károly – S. B.], akivel a július 22-i lengyel fogadáson beszéltem, nagy meglepetést mutatott amiatt, hogy az új alkotmány jegyében autonóm közigazgatási területet létesítettek Erdély legsűrűbben magyarlakta körzetében. Bizalmasan hozzáfűzte, hogy amikor néhány éve a területre látogatott, megrázta a lakosság elégedetlensége, és az általános vágy, hogy újra Magyarországhoz tartozzanak. A köznévelkedés szerint most majd sok kívánságnak eleget tesznek.”

A jelentés ezután a magyar reakciókról ad néhány rendkívül érdekes részletet: „Itt a magyar közvélemény – az általunk ismert erdélyieket is beleértve – az érdeklődés meglepően alacsony szintjére mutat. Sokak szerint az új szabályozás nem több papírdarabnál, amelynek semmi hatása sem lesz a két ország, illetve a szóban forgó magyar kisebbség feletti szovjet uralomra, és valójában a szovjetizáció fájdalmas folyamatát sem könnyíti meg.”

Végezetül a szerző megfogalmazza feltevéseit arról, milyen körülmények játszottak közre az autonóm tartomány létrejöttében: „Fel kell tennünk, hogy szükség volt az orosz jóváhagyásra, még ha az orosz befolyást nem is használták fel a román megállapodás elérése érdekében.”

A szerző szerint az autonóm tartományt annak a Magyarország és Románia közti gesztussorozatnak a részeként kell értelmezni, amely a kétoldalú kereskedelmi megállapodáshoz vezetett.¹⁸ Július 31-én Bukarestből is hírek és értékelések jönnek az eseményről: „Bukarestben a javaslatnak nem volt nagy visszhangja. Kétségtől enedményt tettek a *faji* [kiemelés tőlem – S. B.] érzések; de itt senkinek nincs kétsége afelől, hogy ez a kedvezmény összezsugorodik a szovjetizáció ütemének felgyorsulásával, amit a rendszer a hála és lelkesedés kifejezéseként vár majd „a nemzeti kérdés igazságos megoldásáért” cserében. Ami a székely közösséget illeti, ha az első hírektől felbátorodva azt képzelte, hogy az autonóm tartomány létrehozása fegyverszünetet hozhat a népi demokrácia kavargásai közepette, a *Scânteia*-ban megjelent hosszú és bőbeszédű cikk minden reményt kiolt. A székelyeket Sztálinnak arra a mondására emlékezteti, hogy „az autonómia nem jelent függetlenséget.”¹⁹

Bár az új alkotmány kihirdetését követő hetekben Budapestről és Bukarestből küldött jelentések nyilvánvalóvá teszik, hogy a brit diplomácia egyszerű propagandafogásnak tekinti a tartomány létrehozását,²⁰ az átengedéséhez veze-

¹⁷ A marosvásárhelyi központú Magyar Autonóm Tartomány létrehozása az új alkotmány tervezetének 18., 19., 20. cikkelyében szerepelt. Az alkotmány az 1936-os sztálini szovjet mintát követte, és 1952 szeptemberében lépett hatályba. A MAT létrejöttéről lásd Gagyi József és Stefano Bottoni írásait az 1950-es évekbeli Székelyföld társadalomtörténetéről szóló *Székelyföld az ötvenes években c.*, megjelenés előtt álló tanulmánykötetben.

¹⁸ PRO FO 371/100794. Romania 1952. Creation of an autonomous area in Romania for the Hungarian minority.

¹⁹ *Scânteia*, 1952. július 30. Crearea RAM. Un nou succes al politicii naționale leninist-stalinist a partidului.

²⁰ Az 1952-es évről szóló, már idézett elemzés (ld. 5. jegyzet) „az elégedetlen magyar kisebbségnek tett jelentéktelen engedményről” (“a meaningless concession to the unhappy Hungarian minority”) beszél,

tő döntéshozói mechanizmus szakaszait nem világítják meg. A Budapestre delegált Hankey azzal a feltevéssel él, hogy kétoldalú tárgyalás zajlott a két ország között, és hangsúlyozza, hogy a kommunista Magyarország kitartóan „érdeklődik” az erdélyi magyar kisebbség sorsa iránt. Bukarestben H. K. Matthews viszont azt feltételezi, hogy egyenesen Moszkvából kényszerítették a vonakodó Gheorghiu-Dejt egy olyan autonóm tartomány átengedésére, mely sokat mondóan az ország közepén helyezkedik el, és nem a két ország határán. Bizonyító források híján ezeket az eszmefuttatásokat nem szabad túlértékelnünk, bár mindkét hipotézisnek számottevő valószínűsége van.

A következő években a brit diplomácia mutat némi érdeklődést az autonóm tartomány iránt – habár továbbra is kirakat-intézménynek tekinti –, a magyar kérdés hagyományosan kolozsvári „súlypontja” pedig ide kezd áttolódni. Egy 1953-as jelentés az első tartományi pártkonferenciáról szól, melyet januárban tartottak Marosvásárhelyen, és arra is kitér, hogy a *Scântea* április 1-jei számában megjelent, hivatalos és meglehetősen sztereotipizált beszámolóban is nyíltan utaltak a „román és magyar dolgozó nép viszonyait sújtó problémák” „széleskörű” vitájára. A jelentés szerint Bukarestben megtudták – amiről a közreadott leírás hallgatott –, hogy a vita időnként „viharos” volt. Ráadásul: „a fővárosban az a hír járja, hogy Magyarország és Románia kapcsolatai rosszabbodnak, amit a magyar autonóm tartomány létrehozása csak súlyosbított, nemhogy enyhített volna. Arról is szó volt, hogy a tartományba nacionalista orientációjú magyarok hatoltak be. Ilyen elemek esetleg bejuthattak a többségi magyar lakossággal rendelkező tartományokból [ahol a magyarok aránya valójában nem haladta meg a 30–35 %-ot – S. B.], mint Kolozsvár, Nagyvárad vagy Nagybánya, de a Magyarországról jövő behatolással kapcsolatban szkeptikusak vagyunk.”

Ami a magyar kisebbség helyzetét és a nemzetiségek közti feszültségeket illeti, a fenti jelentéseket különösen ellenpontozza az a beszámoló, mely a követség néhány tagjának 1953. november 12–18. közt tett erdélyi – Nagyszeben, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt érintő – utazásáról szól.²¹ A diplomaták a meglátogatott térséget a fővárosnál sokkal fejlettebbnek látják: a városok, különösen Kolozsvár és Nagyszeben, gondozott és elegáns látványt nyújtanak, a lakosság jobban öltözött és nagyobb bőségnek örvend, mint Bukarestben. Úgy vélik, nyoma sincs a nemzetiségek közti „egyenetlenségeknek”, amelyekről annyit hallani magyar részről; éppen ellenkezőleg, „a magyar lakosok megvetik a románokat, ami bizonyára állandó nyugtalanságot kelt bennük”.

Marosvásárhely mellett Kolozsváron is a magyar nyelv a kommunikáció elsődleges eszköze, a magánszférában éppúgy, mint a nyilvános színtereken, például az éttermekben és üzletekben. A hatvanas évek közepére a magyar nyelv informális

amit azzal indokol, hogy az autonóm tartomány nagyjából annyi hatalmat kapott, amennyivel egy angliai kerületi önkormányzat (*borough*) rendelkezik.

²¹ PRO FO 371/106478. Romania 1953. Trip to Transylvania, November 12–18.

dominanciája *toposszá* válik az úti beszámolók Kolozsvárra vonatkozó részében, s ez ellentmondani látszik annak a brit diplomatákban kialakult meggyőződésnek, hogy a kommunista rendszer a kisebbségek asszimilálására törekszik.

Az idézett jelentés érdekessége, hogy nemcsak a nemzetiségek együttélésének/konfliktusának ellentmondásos kettősségéről szóló vélemények illékonyt jelzi, de egy olyan szereplőt is bemutat, aki közvetít a különböző kultúrák között: Moshe Avidan izraeli kereskedelmi attasé. A britek Nagyszébenben „futnak össze” vele, s úgy látják, hogy ő az egyetlen, nem a keleti tömbhöz tartozó diplomata, aki többé-kevésbé szabadon tud mozogni az ötvenes évek Romániájában. Ennek jele, hogy gépkocsiját már Kolozsváron is többször látták. A követség birtokában lévő kevés, de lényegre törő életrajzi adat szerint Avidan marosvásárhelyi születésű zsidó, Kolozsváron érettségizett, tökéletesen beszél magyarul és románul – ráadásul a Kós Károly által elképzelt igazi erdélyi emberhez illően németül is –, és kitűnően ismeri mindkét kultúrát, mindkét mentalitást. Személyes, jól működő kapcsolathálózata révén Avidan át tud lépni az „ellenséges” országok diplomatáival szemben emelt akadályokon.²²

A magyar sérelmek fokozatos felfedezése a Gheorghiu-Dej-korszakban, 1956–62

Az 1956-os forradalom által az erdélyi magyarságra, különösen az értelmiségi rétegre gyakorolt hatás fordulópontot hozott a rendszer magyarságpolitikájában.²³ A magyar sérelmek kérdése a brit diplomáciai levelezésben 1958–59-től jelentkezik, a forradalom heteiben „aktív”, magyar értelmiségiek és egyházi emberek elleni kemény elnyomással összefüggésben. A magyar kisebbséget egyre inkább veszélyeztetett közösségnek látják – erre fokozatos, de jól észlelhető hangnemváltásuk is utal –, melynek tagjaiból sokakat üldöz az immár nyíltan nacionalistának ítélt rendszer. A magyar kisebbség helyzetéről gyűjtött dokumentáció nagyban gyarapodik, maga a kisebbségi kérdés pedig másodrendű kérdésből a román kommunista rendszer fejlődésének elemzését lehetővé tevő, egyik legfontosabb indikátorrá válik a hatvanas években.

A román vezetésnek az 1956-os válságra adott válasza – ahogy a brit dokumentációból megítélhető – a kollektív erőszak és megfélemlítés elhatalmasodását mutatja. 1956 decemberének közepén a Magyar Autonóm Tartományban rendkívüli értekezletet hívnak össze, ahol Gheorghiu-Dej kertelés nélkül a párt-

²² Avidan és más, hozzá hasonló személyiségek életrajzát a marosvásárhelyi Zsidó Hitközség archívuma által rekonstruálhatnánk, mely a városban született zsidók személyes adatait őrzi.

²³ Az 1956-os forradalom romániai hatásait Tófalvi Zoltán újságíró rekonstruálta, ld. Tófalvi Zoltán: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben. *Századok*, 1998, 3. sz. 989–1018. Az 1956-os perekről lásd P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek 1956*. Budapest, Hamvas Intézet, 2002. A forradalom romániai hatásairól ld. Székelyhídi Ágoston (szerk.): *Magyar '56*. Budapest, MVSZ '56-os Bizottsága, 1996.; 1956 emlékezetéről ld. Benkő Levente: *Volt egyszer egy '56*. Kaláka, Sepsiszentgyörgy, 1998.

fegyelem betartására szólítja fel a helyi vezetést.²⁴ Az 1956 decemberében szerzett információk szerint a forradalom egyre jobban elszigeteli Romániát a szovjet tömbön belül, ami belbiztonsági okokkal magyarázható. A környező országokkal való „testvéri” kapcsolatokat is szűkítik, az ott kiadott újságok nem kaphatók, a magyar és bolgár árucserét minimálisra csökkentik. A rendszer áthatolhatatlan védőburkot von maga köré: „Egyre nyilvánvalóbb, hogy a román kézikönyveket, még a szótárakat és a térképeket sem frissítik. Nincsenek adatok és statisztikák a társadalmi élet szerveződésének legnyilvánvalóbb aspektusairól sem.”²⁵

A magyar kisebbség elleni közvetlen és nyílt támadás azzal a beszéddel kezdődik, amit Chivu Stoica 1957. március 16-án tart a III. Nagy Nemzetgyűlés első ülésén. Stoica élesen támadja a magyarok Erdélyre vonatkozó állítólagos területi követeléseit, amelyeket, mint mondja, nyugati revizionista körök támogatásával fogalmaztak meg a forradalom idején. Felszólalása nemcsak annyiban érdekes, hogy a „nagy összeesküvés elméletének” első verzióját adja, amit a következő évtizedekben a Ceaușescu-rendszer fejleszt tökélyre, hanem amiatt is, hogy a Foreign Office-ban belső jegyzékváltást eredményez. E. E. Key, a Northern Department tisztviselője szerint az Erdélyre vonatkozó magyar igények történetével – a haza védelmére hivatkozva – a belső román közvéleményt akarják mozgósítani. „Mátfelől igaz – teszi hozzá egy anonimitásban maradó kollégája –, hogy a magyarok Erdély elvesztését traumatikusabb módon élik meg, mint a többi országrészt.”²⁶

Bár a brit diplomáciának nincsenek értesülései a magyarok internálásáról és az ellenük titokban folytatott perekről – mindez a magyar forradalom iránti rokonszenv-nyilvánítás miatt éri őket –, a kevés rendelkezésükre álló információ mégis arról szól, hogy 1957 második felében fokozódik a rendőrségi nyomás és újra megjelenik a tömeges terror.²⁷ Egy 1957. október 17-i jelentés Jordáky Lajos, a politikus és egyetemi tanár esetét magyarázza, akit a hó elején egy Kolozsváron tartott nagygyűlésen nyilvános, megalázó önkritikára kényszerítenek, miután saját kollégái (köztük Balogh Edgár, Gáll Ernő, Nagy István, Takács Lajos) azzal vádolták, hogy nyíltan támogatta az „ellenforradalmat”.²⁸ Október 23-án magyar és román diákokat kényszerítenek arra, hogy volt tanárukat megszegyenítsék. Tóth Sándor, a Romániai Egyesült Diákszervezetek Központi Tanácsának elnökhelyettese kijelenti, hogy „a nemzeti kérdés a szocializmus építéséért folyó harc során teljesen megoldódott.”²⁹ A magyar Bolyai

24 PRO FO 371/128895. Romania 1957. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 9/1/1957.

25 PRO FO 371/128895. Romania 1957. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 1/1/1957.

26 PRO FO 371/128895. Romania 1957. Internal political situation. Minutes.

27 PRO FO 371/135151. Romania 1958. Annual report 1957.

28 PRO FO 371/128896. Romania 1957. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 17/10/1957. A *Scântea* 1957. október 16-i száma hosszú és részletes beszámolót közölt a gyűlésről.

29 PRO FO 371/128896. Romania 1957. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 7/11/1957. Jordáky második nyilvános megaláztatásával a *Scântea Tineretului* foglalkozott.

Egyetem sorsa is megpecsételődik, annak ellenére, hogy tanárai 1957–58 folyamán hűségnyilatkozatokat tettek a román pártnak és államnak. A romániai nemzetiségpolitika irányváltásának leglátványosabb jele az egyetem román vezetésű, vegyes intézménnyé való átszervezése, amit 1959 februárjában jelentettek be.³⁰ A szovjet csapatok kivonulását követő hónapokban újabb elemek adódnak ahhoz a kirakós játékhoz, amelynek jelentése a körültekintő bukaresti követség számára is félreérthetetlen. Ilyen elem egyrészt a katolikus egyház, különösen Márton Áron gyulafehérvári püspök ellen indított rágalomhadjárat, ami 1958. december 25-én az egész sajtóban megindult.³¹ Másrészt a hallatlan pompa, mellyel a Nagy Nemzetgyűlés a román fejedelemségek egyesülésének századik évfordulóját ünnepelte 1959. január 24-i rendkívüli ülésén. Chivu Stoica beszédében megállapította, hogy „az 1859-es unió főhelyet foglal el a román nép harcos hagyományai között”, és „természetes eredménye a román nép történelmi útjának.”³²

Miután a román pártvezetés 1958-ban kiharcolta, hogy Moszkva kivonja a szovjet csapatokat az országból, a nemzeti diskurzus áthatotta az ünnepek tartalmát és szimbolikus rendszerét. E tény arra készítette a brit diplomáciát, hogy mélyebb, dokumentált és „pártatlan” elemzésben foglalkozzék a kisebbségi kérdéssel. 1960 februárjában Londonba küldik a *Memorandum a romániai kisebbségek jelenlegi állapotáról* c. iratot – e témában az elsőt –, mely szempontokat ad a magyarok és a zsidók helyzetének megértéséhez.³³ Ami Erdélyt illeti, ahol a magyar kisebbség „hagyományosan nacionalista”, a nemzetiségi kérdés román belüggévé vált 1945 után, hisz a „magyar rendszer eltávolodott az erdélyi magyar kisebbség sorsától.” A román kormányok magatartása mindazonáltal megváltozott a második világháborút követően: az 1948-as és 1952-es alkotmányok széles jogkört biztosítanak a magyaroknak, akik cserébe együttműködnek a szocializmus építésében. A tények lényegében igazolni látszanak a rendszer hivatalos tézisének, s a kommunisták sikerrel járnak ott, hol a két világháború közötti Románia kudarcot vallott: „modus vivendi” tudnak a kisebbségekre kényszeríteni, mely a rendőri elnyomást az oktatás és a művelődés terén engedett alapvető kedvezményekkel elegyíti. Ezt bizonyítja, hogy a kisebbségek, főleg a zsidók és a magyarok, még mindig túlreprezentáltak az államapparátusban, amely hasznát veszi kiemelkedő szakmai képességeiknek. A kommunista sikernek

³⁰ PRO FO 371/143377. Romania 1959. Education. Despatch from Bucharest, 13/7/1959. Egy 1960. januári kommentár szerint „további lépésekre kerül sor, melyek a legjobban ellenkező csoportok pozícióit fogják gyengíteni”, ami a magyar kisebbségre és a zsidó közösségre vonatkozik – az utóbbi ellen 1959 februárjában kivándorlási tilalmat léptették életbe. Ld. PRO FO 371/151842. Romania 1960. Annual report 1959.

³¹ PRO FO 371/143380. Romania 1959. Religion. Despatch from Bucharest, 1/1/1959. Mártont a Sántha Attila elleni indított per ürügyén támadták meg. Sántha a Magyar Autonóm Tartomány területén lévő Csikszentdomokos káplánja volt, és a parókiaián bérmálkozásra készülő kiskorú lányok szexuális zaklatásával vádolták.

³² PRO FO 371/143328. Romania 1959. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 26/1/1959.

³³ PRO FO 371/151897. Romania 1960. Memorandum on the present situation of Romanian [sic!] minorities. Romania's minority problems. Despatch from Bucharest, 22/2/1960.

mégis az a fő oka, hogy „a kisebbségek lakta területeken először teremtettek olyan közös politikai tényezőt, mely túllép a nemzeti megosztottságon. Ma már a kisebbségi közösségekben is van olyan réteg, amely érdekelt a rendszer fenn tartásában, s ezeket az anyagi megfontolásokat az új rend iránti őszinte rokonszenv erősíti.”³⁴

Abban a fejezetben, mely kifejezetten a magyar kisebbséggel foglalkozik, a szerző élesen – mondhatnánk, Gellner téziseit megelőlegezve³⁵ – ítéli meg a kolozsvári magyar egyetem megszüntetésének történelmi szükségszerűségét: „Mindez talán nem több, mint jelzés arra, hogy egy egyre jobban iparosodó, egyre bonyolultabbá váló társadalomnak milyen irányban kell haladnia. Egy olyan kisebbség, amely másfélmillió főt számlál egy 18 milliós népességen belül, nem kerülheti el, hogy hosszú távon ne integrálódjék szakmai és technikai szinten, miközben az agrárközösségek nemzeti szigetek gyanánt élnek tovább.”

Jól megfigyelhető, miként finomodik a romániai politikai változások elemzésének készsége azzal párhuzamosan, hogy első kézből származó információkat próbálnak szerezni a magyar kisebbségről.³⁶ Bizonyítja ezt a Foreign Office belső vitája (mely a követség jelentéseihez fűzött belső kommentárokból és feljegyzésekből rekonstruálható) arról, hogy mit jelentenek az immár Maros-Magyar Autonóm Tartománnyá átnevezett MAT 1960 decemberében bevezetett határmódosításai, illetve Brassó városának névváltoztatása, amely most kapja vissza régi nevét, miután 1950-ben Oraşul Stalinnak keresztelték át.³⁷

A december 29-én szerkesztett bukaresti jelentés megállapítja: a román kommunista vezetésnek hosszú távon az a célja, hogy felszámolja az autonóm tartományt, ami Budapesten akkora aggodalmat keltett, hogy Münnich Ferenc Bukarestbe utazott, ahol a tervezett adminisztratív változtatásokról is tárgyalni akart.³⁸

Londonban viszont eltérő értelmezés kerekedik felül. B. A. Shillito, a Research Department munkatársa feljegyzésben válaszol a Northern Department kérdésére. Elemzése abból indul ki, hogy a területi-közigazgatási változtatásó-

³⁴ Uo.

³⁵ Gellner nagy jelentőséget tulajdonít az állam által létrehozott egységes és központosított oktatási rendszer bevezetésének a modern nemzetállam megerősítésében. E. Gellner: *Nations and nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.

³⁶ Egy brit diplomáciai delegáció kétnapos autótúrat tesz Marosvásárhelyre 1959 októberében, és hosszú jelentésben számol be tapasztalatairól: arra panaszkodik, hogy a biztonsági szervek minden helyváltoztatáskor követték őket. PRO FO 371/143328. Romania 1959. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 22/10/1959.

³⁷ A Nagy Nemzetgyűlés 1960. december 22–24-i ülésén fogadja el az ország közigazgatási felosztásának módosításait (305. sz. dekrétum): a rajonok számának 189-ről 146-ra csökkentése, a Magyar Autonóm Tartomány határmódosítása (megkapja Kolozsvár tartomány egy román többségű részét, Dicső és Ludas rajonokat, viszont két székely körzetét, Sepsit és Kézdit „átadja” Brassó tartománynak). Ennek részleteiről ld. PRO FO 371/159502. Romania 1961. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 29/12/1960.

³⁸ Budapest benemavatkozási politikájának megfelelően ez a bontakozó érdeklődés nem terjed át a nyilvános szférára, és a magyar sajtó nem tudósít arról, hogy az autonóm tartományt 1961-ben lényegében megszüntetik. A magyar diplomácia romániai magyarságot illető attitűdjéről a továbbiakban lesz szó.

kat a „magyar kérdésnél” szélesebb látószögéből kell elemezni. Valódi értelmük ugyanis gazdasági érdekekben rejlik, ahogy azt a más szocialista országokban végbement hasonló, nagyobb horderejű intézkedések a közelmúltban megmutatták (Bulgária – 1959, Csehszlovákia – 1960). Shillito analízisének középpontjában a Románia és Csehszlovákia közti párhuzam áll, mivel az utóbbi 1960 áprilisában a szlovákiai autonómia minden formáját kizáró „szocialista” alkotmányt vezetett be. Az is figyelemreméltó, hogy a közigazgatási és gazdasági határok közelítésével (ilyen értelemben Shillito szerint tipikus a két déli székhely járás, Sepsí és Kézdi, Brassó tartományi joghatósága alá vonása) a rendszer mintegy 400 millió lej megtakarítására számít, és a kis- és közép iparon belüli helyi kezdeményezést akarja ösztönözni.³⁹

„Lehetséges, hogy a románok is a Maros-Magyar Autonóm Tartomány felszámolására törekszenek [...], amennyiben az az elgondolásuk, hogy a kisebbségi kérdés likvidálása [sic! – S. B.] szükséges előfeltétel az ország szocialista státusának eléréséhez. De a csehszlovákoktól eltérően, a románoknak ott van a szocialista tábor egy másik tagja, amelynek érdekei fűződnek legnagyobb nemzeti kisebbségéhez, és lehet, hogy konzultáltak a magyarokkal a Maros-Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáról, azok pedig ellenvetést tettek. [...] Amikor 1961-ben Gheorghiu-Dej és más román vezetők Budapestre utaztak tárgyalni, bosszús hangulatban jöttek vissza. A kisebbségi kérdést a záró közleményben nem érintették.”⁴⁰

1961-től Gheorghiu-Dej 1965 márciusában bekövetkező haláláig megsokszorozódnak a diszkriminációról és a magyarok kárára elkövetett atrocitásokról szóló hírek, s mivel Budapestre érkeznek, zavarba hozzák a bukaresti képviselőket és a londoni központot egyaránt. Vajon mennyire hihető, mennyire hitelesek, és mennyi közülük a szájról szájra járva mindinkább eltorzuló „álhír”?

Hogy világossá tegyük, mennyire román hatás alatt állt a brit diplomácia, érdemes elemeznünk egy efféle híresztelés terjedésének útját. Egy 1961-es budapesti jelentés megállapítja, hogy a brit követség magyar alkalmazottjának módja nyílt beszélgetni jónéhány magyar turistával, akik Erdélyből Budapestre utaztak a május elsejei ünnepségekre, az ONT Carpați nevű állami utazási iroda szervezésében.⁴¹ A látogatók leírják, mekkora súllyal nehezedett az elnyomás a magyar kisebbségre az 1956-os forradalom után, és megrázó részleteket árulnak el a romániai börtönrendszer működéséről.⁴² A hírt Londonba és a bukaresti követségre továbbítják, ez utóbbi május 15-én meglehetősen szkeptikus

³⁹ PRO FO 371/159502. Romania 1961. Internal political situation. Minutes, 20/1/1961.

⁴⁰ PRO FO 371/166163. Romania 1962. Internal political situation. Minutes. Az idézett kommentárok a Román Kommunista Párt belső történetét 1921-től elbeszélő – 1962. január 2-án Londonba küldött – memorandum margóján olvashatók.

⁴¹ Külföldi utazáshoz a hatvanas évek elejétől lehet egyéni és kollektív vízumot kapni. A jugoszláv nagykövetség információi szerint 1962-ben körülbelül 150 ezer román állampolgárnak adnak engedélyt magyarországi látogatásra. PRO FO 371/171919. Romania 1963. Trip to Transylvania, 1–7 March, 1963.

⁴² PRO FO 371/159502. Romania 1961. Internal political situation. Despatch from Budapest, 1/5/1961.

hangvételű választ ad, majd ezt a tartózkodó álláspontot a Foreign Office is elfogadja: „Ez az első beszámoló, amit az 1960–61 telén történt letartóztatásokról kapunk. Az 1011 'S' [azaz secret, titkos – S. B.] számú, március 4-i levelünk-ből látható, hogy a választások idején ellenséges kolozsvári demonstrációkról jöttek hírek. Kollégáink elmondták nekünk, hogy a magyaroktól az erdélyi ügyekre vonatkozó tiltakozások érkeztek a jelenlegi román külügyminiszterhez (hogy miről, nem világos), abban az időben, mikor budapesti nagykövet volt (1960 novemberétől 1962 márciusáig). Ez azonban igen kevés ahhoz, hogy megerősíthetné egy újabb letartóztatási hullám létezését, és itteni nyugati kollégáink közül, az *izraelieket is beleszámítva* [kiemelés tőlem – S. B.],⁴³ senkinek nincs érdemi információja. [...] Lehetséges tehát, hogy a budapesti hírek – nagyon is érthető módon – elszigetelt eseteket általánosítanak.”⁴⁴

A budapesti követségen azonban nem adják fel. Két hét múlva részletesebb, bár ismeretlen forrásra támaszkodó jelentést küldenek, és megerősítik, hogy 1956-ban tervek születtek arról, hogy vegyes román–magyar bizottságok vegyék át a hatalmat Erdélyben, ha győz a magyarországi forradalom. „Tervet készítettek a független Erdélyről, már a felállítandó kormány és a diplomáciai képviselőket is kijelölték. A független Erdély londoni megbízottja Orbán Károly lett volna, akinek angol felesége volt. 1957-ben letartóztatták, katonai bíróság ítélte halálra Temesváron [az eredeti szövegben a magyar név áll – SB], és 1959-ben kivégezték. Lánya egy magyar családdal él Gelence faluban.”⁴⁵

Bár a jelentésben foglalt állítások súlyosak voltak, nincs nyoma annak, hogy kommentárt fűztek volna hozzájuk, vagy kiegészítő információkat kértek volna. Az viszont figyelemreméltó, hogy a brit külügyi apparátus, jóllehet az erdélyi kérdésben érezhetően a *status quo* mellett foglal állást, 1961-ben részletes, cseppet sem pártatlan, de majdnem *első kézből* való, magyar emigráns körökből származó háttérinformációkkal is rendelkezik. Továbbra is jelentékeny az a körülmény, hogy az élesedő nemzetiségi konfliktust a Foreign Office sem tekinti már (a magyar diplomáciához hasonlóan, és az 1950-es évektől eltérően) kizárólag Románia belügyének. A hatvanas évek elején a román kommunista nemzeti politikát szerteágazó összehasonlító vizsgálatban tekintik át, többek közt Románia, Bulgária és Csehszlovákia nemzetiségi politikáját téve elemzés tárgyává.

A magyar kérdés kiéleződése, 1963–64

Az 1963-as esztendőben tovább fokozódott a brit diplomaták Erdély iránti érdeklődése. Ebben fontos szerepet játszott, hogy ekkor került a magyar

⁴³ Hogy az izraeli diplomatákat külön megemlítik, újabb bizonyíték a Romániában működő izraeli diplomácia elismert hírszerzési képességéről.

⁴⁴ PRO FO 371/159502. Romania 1961. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 15/5/1961.

⁴⁵ PRO FO 371/159502. Romania 1961. Internal political situation. Despatch from Budapest, 30/5/1961.

kisebbség ügye a brit (és közvetve az egész nyugati) nyilvánosság elé. Mivel az erre vonatkozó dokumentumok különböző iratcsomókban, szétszórta maradtak fenn, a hírek útját csak részlegesen tudjuk rekonstruálni.

Minden jel arra utal, hogy az ügyet William Deakin, az oxfordi St. Antony's College volt diákja indította, aki 1962. november 20-án eljuttatott a Foreign Office-ba egy levelet, amely az erdélyi magyarok helyzetéről szóló memorandumot tartalmazott. A küldeményt Mason Heath tisztviselő továbbította a brit külügyi apparátusnak 1963 első napjaiban.

Az anyagot erdélyi magyar fiatalok szerkesztették, rejtve Magyarországra vitték, és onnan juttatták el Deakinhez.⁴⁶ A dokumentumról és kísérőleveléről sajnos nincs példány az FO 371/171919 jelű iratcsomóban,⁴⁷ amely több mint százoldalny, az adott ügyre vonatkozó jelentést és kommentárt tartalmaz. Egy következő jelentésben azonban idézik legvitathatóbb passzusait: „1956 után 10 ezer embert, egész családokat tartóztattak le vagy száműztek a Duna-deltába”; „1959-ben a Duna-deltában 3 millió száműzött élt. Nagy részük magyar”; „a magyar közösség teljes kiirtása”.⁴⁸

Nem tudjuk, milyen forrásból származtak ezek a rémisztő „álhírek”, és azt sem, milyen indíttatásból adta át Deakin a memorandumot a Foreign Office-nak. Tény azonban, hogy a következő hónapokban valósággal áradnak a vélemények. Január 14-én McGhie követségi titkár Bukarestben úgy gondolja, „ki kell jelentenünk, nevetséges a feltevés, miszerint a románok az erdélyi magyarok teljes kiirtásának politikájára tértek volna át.”⁴⁹

A következő hónapban McGhie, bár ismét megerősíti, hogy az első helyi tájékozódás a vádak alaptalanságát látszik igazolni, arról ír, hogy a külügyminiszter személyes utasítására a bukaresti követség Erdélybe küldi néhány tisztviselőjét, hogy járjon utána a dolognak.⁵⁰ Mivel a román hatóságok – érthető módon – gyanút fogtak, az utazásra csak a velük folytatott nehéz tárgyalások után kerülhetett sor 1963 márciusának első hetében. A nyugati diplomáciai delegációnak tagja volt a brit C. W. Squire, az amerikai J. Cristiano, és a francia M. J. Rambal.⁵¹

A három megbízott Aradot, Nagyváradot, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt keresi fel – olyan városokat, ahol magas a magyarok aránya. Benyomásaik ellentmondásos helyzetről tanúskodnak.⁵² Bár az egyetemre és más felsőoktatási intézményekbe tett látogatásaik megerősíteni látszanak a memorandum vádjait

46 Gömöri György (az egyik „postás”) személyes közlése, Oxford, 2002. május 25.

47 PRO FO 371/171919. Romania 1963. Magyar minority in Transylvania. Az alább idézett jelentések és ki-vonatok ebből az iratcsomóból valók.

48 PRO FO 371/171919. Romania 1963. Despatch from Bucharest, 20/3/1963.

49 PRO FO 371/171919. Romania 1963. Despatch from Bucharest, 14/1/1963.

50 PRO FO 371/171919. Romania 1963. Despatch from Bucharest, 13/2/1963.

51 1963-ban figyelhető meg először, hogy a nyugati nagykövetségek közös erővel próbálnak információt sze-rezni a romániai magyar kérdéstről.

52 PRO FO 371/171919. Romania 1963. A journey to Transylvania: March 1–7, 1963.

a magyar oktatási rendszer megszüntetésének kísérletéről, a hivatali apparátusok összetétele (például a vállalatok műszaki igazgatóinak esetében) már bonyolultabb képet mutat. Sok gyárat és műhelyt névleg románok – gyakran a Regátból származók – vezetnek, de a termelés irányítása a nagyobb technikai felkészültséggel rendelkező helybéli magyarok kezében van. Bizalmas informátorunk, a kolozsvári román opera ügyvezető igazgatója, az anyai részről magyar származású M. Coriolan German elmagyarázza a francia küldöttnek, hogy „a magyarok és románok közti antagonizmus még mindig eleven – a párton belül is –, habár mesterségesen elfojtják”. German szerint a magyarok pozíciója még elég erős a pártban, bár az utóbbi években fokozatos lemorzsolódás figyelhető meg, amit egy történelmi körülmény indokol: „1944–45-ben a magyarok gyorsabban felismerték a kedvező pillanatot, és hamarabb léptek be a kommunista pártba, mint a románok, mert a kommunizmus jöveteleiben lehetőséget láttak arra, hogy megfordítsák a két világháború közti helyzetet, amikor Bukarestnek alávetve éltek. Csalódnuk kellett, mikor a békeszerződés nem adta vissza Erdélyt Magyarországnak, de a párt gépezetében jól beilleszkedtek, mivel rangidősnek számítottak a román párttagok nagy részéhez képest.”⁵³

A rövid marosvásárhelyi látogatás viszont nem hagy különösebb nyomot az angol küldöttben, aki „provinciális kisvárosként” írja le a helyet: „Maros-Magyar Autonóm Tartomány. Ez a terület jó példa arra, hogyan próbálták a központi hatóságok lecsendesíteni a magyar érzést, míg a központosító asszimiláció *elkerülhetetlen* [kiemelés tőlem – S. B.] politikáját követik. Látogatásunk során megkérdeztük a regionális néptanács elnökhelyettesétől, egy magyartól, mit jelent az „autonóm” a tartomány nevében. Nem tudott rá válaszolni.”

Elemzési kísérletemben olyan kifejezések gyakori használatára hívnám fel a figyelmet, mint az „elkerülhetetlen asszimiláció” vagy „az integráció történelmi szükségessége”. A nyers realizmussal fogalmazó diplomaták itt nyilván nem csupán magánvéleményüket hangoztatták. Az 1919–20-as békerendszer egész Európában tarthatatlanná vált az erőszakos államnemzeti nacionalizmus és az elkeseredett anyaországi revizionizmus harca miatt, ami a Foreign Office szakértőit – már az 1942–43-ban papírra vetett béketervekben – radikális válságkezelési stratégiára készítette a kisebbségi kérdést illetően. A kisebbségi kérdést, úgy vélték, nem lehet az együttélésre, de még a közösségek egymás mellett élésére sem alapozni. Érdemes idéznünk egy 1942-ben kelt átfogó szakértői anyagból: „Ezek a nehézségek [a többségi és kisebbségi nacionalizmusok ereje – S. B.] arról győzték meg az egyébként liberális gondolkodókat is, hogy Kelet-Európában megoldhatatlan a kisebbségvédelem, és ahol csak lehet, az áttelepítést kell alkalmazni, hogy a probléma egy csapásra megoldódjék. Néhányan közülük a kötelező áttelepítést szorgalmazzák (és megfelelnek róla, milyen nehézségekkel jár vegyes lakosságú területeken a kisebbségnek a többséghez

⁵³ Uo.

való asszimilációja, illetve lekicsinylik a problémát). Mások megengednék, hogy ne távozzanak azok, akik hajlandóak gyermekeiket a többségi nyelven iskoláztatni. Azt állítják, hogy ezáltal megoldódna a kiválasztódás kérdése, az erőteljesen nacionalista elemek mindjárt távoznának, a többiek pedig néhány generáció múltán asszimilálódnának.⁵⁴

Az 1963-as elemzések és feljegyzések egy szintén „gellneri”, területi-nemzetállami paradigmából indulnak ki, és azért nem vetik el a román homogenizációs programot, mert hosszú távon a brit diplomaták is elkerülhetetlenek – habár nem éppen kívánatosnak – tartják az erdélyi magyarság integrációját (sőt, asszimilációját).

A Deakin-ügy lefolyása az előbbieket igazolta. Az erdélyi helyzet általános elemzését két, 1963. március 16-án és 20-án szerkesztett jelentésben végzik el az egyhetes utazás során szerzett információk alapján. Középpontjukban a román nemzetiségpolitika fő irányvonalai állnak: „Világos jelek utalnak rá, hogy az alkotmány által nagyvonalúan előírányzott kulturális és oktatási előjogok dacára a román politika a kisebbségek asszimilálására törekszik [...]. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezt láthatólag fokozatosan és nem erőszakos eszközökkel végzik, és cáfolnunk kell a magyarok elleni szisztematikus elnyomó intézkedésekről szóló híreket.”⁵⁵

Ezzel lezártnak tekintenék az ügyet, ha a Deakin-jelentés nem jelenne meg a sajtóban, vagyis nem szolgálna alapjául egy leleplező cikknek – egyúttal az egész világhoz szóló felhívásnak –, mely a *The Observer*, e tekintélyes napilap hasábjain lát napvilágot *Segélykiáltás Romániából* címmel.⁵⁶ J. D. Murray, a bukaresti konzul azonnal és dühösen reagál, amiből megítélhető, hogy a jelentésben foglalt információk és állásfoglalások – melyeknek jó része megalapozott volt –, nem kerülhettek volna a nyilvánosság elé: „Döbbenettel olvastam a *The Observer* címlapján E. Crankshaw *A cry from Rumania* című cikkét [...]. Bár megértem, hogy nem akadályozhatjuk e sérelmi történet kiötlőjét abban, hogy abszurd módon eltorzított meséjével a sajtónál házaljon, bevallom, meglepetéssel látom, hogy egy olyan, látszólag feddhetetlen újságíró, mint Crankshaw, színaranyának hiszi ezt a kotyvalékot [...]. Mint tudják, a bajok áradatával kell megküzdenünk,⁵⁷ ha minden „vádát” elemezni akarunk – hiába mondtuk Önöknek, hogy nyilvánvalóan alaptalanok –, és felettébb sajnálatos, hogy Crankshaw-ban

⁵⁴ *A Confederations in Eastern Europe* c. tanulmányt J. D. Mabbott, a Foreign Research and Press Service munkatársa készítette; az idézet a VIII. fejezetből való (a kisebbségek és a lakosság áttelepítése). Bán: *Pax Britannica*, 88.

⁵⁵ PRO FO 371/171919. Romania 1963. Despatches from Bucharest, 16/3/1963 and 20/3/1963.

⁵⁶ E. Crankshaw: *A cry of help from Rumania*. *The Observer*, 1963. április 14. A cikk másolata megtalálható az idézett iratsomóban.

⁵⁷ Az utalás valószínűleg arra vonatkozik, hogy a különleges biztonsági előírásokkal körülvett erdélyi zónák – például a Magyarországgal határos nyugati területek – meglátogatására csak nagy nehezen kaphattak engedélyt.

nem volt annyi tapintat, hogy ellenőriztesse őket a Foreign Office-nél, mielőtt szétkürtölte volna a hírt.”⁵⁸

Néhány héttel később a *The Observer* helyesbítést közöl, melyben az újságíró elismer néhány tény- és értékelésként tévedést, de fenntartja, hogy az április 14-i cikk nagy vitát nyitott, egyetértő és ellentétes reakciók özönét indítván meg. Crankshaw mintha kínosan ügyelne arra, hogy hitelt adjon ama tézisnek, mely szerint a közelmúltban erőre kapott román nacionalizmus és a magyar kisebbség elnyomása „a kommunista kormány, és nem a román nép ügye”. Ráadásul sok magyar még jelentős posztokat foglal el a politikában és a közigazgatásban, így „teljes mértékben osztoznak a saját népük ellen elkövetett bűnök felelősségében.”⁵⁹ Annak dacára, hogy a második cikk helyreigazít és óvatosabb következtetésre szólít fel, az április 14-i írás alapul szolgál ahhoz, hogy Kéthly Anna, a magyar szociáldemokrata párt száműzetésben élő vezetője a nyilvánosság elé tárja a magyarok helyzetét egy Genfben tartott nemzetközi sajtókonferencián.⁶⁰

Ami a magyar részről jövő vádakról illeti, a Foreign Office magatartása szükségképpen szkeptikus marad, hisz a budapesti és bukaresti követség gyökeresen eltérő információkat küld Londonba az erdélyi helyzetről – például 1963 nyarán –, és mindkettő garantálja a források megbízhatóságát.⁶¹

Milyen következtetést vonhatunk le e három epizód láttán? Az 1963–64-re vonatkozó források ismeretében kétségtelen, hogy a brit diplomácia nyomon követi a román kommunista rendszer nacionalista tendenciáinak erősödését. Egy 1963. augusztus 6-án kelt kommentárban ez áll: „Bukaresttől azt az információt kaptuk, hogy a román politika célja a kisebbség asszimilálása. Vorvoreanu⁶² szerint sok magyart elmozdítottak a helyéről 1957–58-ban, amikor a rendszer úgy döntött, hogy kockázatos a magyarok jelenléte a Securitatében és más állami szervezetekben.”

Gheorghiu-Dej uralmának utolsó éveiben nem észlelhető, a nemzeti kurzus erősödése mellett, semmiféle politikai liberalizáció (eltérően Magyarországtól és Lengyelországtól), és az elnyomás szorítása sem látszik enyhülni.⁶³ A nyilvános ünnepeken a nemzeti történelem újabb átírása vagy inkább újabb eltorzítása folyik: a marxista ideológus, Mihail Roller által az 1940-es

⁵⁸ PRO FO 371/171919. Romania 1963. Despatch from Bucharest, 18/4/1963

⁵⁹ E. Crankshaw: Where public Bible reading is forbidden. *The Observer*, 1963. május 5. A cikk másolata megtalálható az idézett iratcsomóban.

⁶⁰ PRO FO 371/171919. Romania 1963. A sajtókonferencia hírért közli a Kéthly által szerkesztett *Népszava* július 1-jei cikke, címe: *Az erdélyi magyarok védelmében*.

⁶¹ Egy Budapestről küldött jelentés (PRO FO 371/171919. Romania 1963. Minutes, 6/8/1963) margóján érdekes kommentárt találunk: „Azok a hírek, melyeket néha Budapestről kapunk az erdélyi magyarokkal szembeni rossz bánásmódról, rendkívül megnehezítik a kiegyensúlyozott értékelést, ha összehasonlítjuk őket a Bukarestből jövő beszámolókkal és úti jegyzetekkel, és a Vorvoreanu által leadott anyaggal.” Az itt említett személyről ld. a következő jegyzetet.

⁶² Valószínűleg a brit követség egyik román „kapcsolata”. Nevét a Bukarestből jövő jelentésekben többször említik a hatvanas évek elején.

⁶³ Az elemzés egy 1963 októberében elküldött jelentésben található. PRO FO 371/171882. Romania 1963. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 23/10/1963.

évek végén lefektetett „kánontól” eltérve most már leplezni próbálják, hogy az RKP 1945-ös hatalomra jutásában a szovjetek is részt vettek, és mindenképp feltett a Párt szerepét, Gheorghiu-Dej alakját magasztalják.⁶⁴ Nem marad észrevétlen, hogy Ceaușescu⁶⁵ vagy Chivu Stoica egyre gyakrabban hivatkozik beszédeiben a nemzeti történelem legjelesebb pillanataira és olyan személyiségekre, mint Ștefan cel Mare, Kogălniceanu, Cuza, s tetteik mind több mitikus és „történelmietlen” vonást öltenek magukra.⁶⁶

A brit diplomáciai apparátuson belüli, különösen a bukaresti és budapesti követség közti vita azonban a romániai elnyomás jellegére összpontosul: vajon azt jelzi-e a magyar kisebbség helyzetének rosszabbodása, hogy a biztonsági szervek már egyes társadalmi vagy etnikai csoportok *szelektív* elnyomására tértek át? Miközben a Budapestre érkező híresztelések e második változatot valószínűsítik, Bukarest véleménye negatív, s ezt London is elfogadja. A magyarok, főleg a nyugati magyar emigránsok „nem értik meg, hogy Romániában semmiféle belső liberalizációt nem léptettek életbe, hogy a titkosrendőrség (magyar megfelelőjétől eltérően) teljesen megőrizte hatalmát, és a helyváltoztatás korlátozásai mindenféle különbségtétel nélkül éppúgy érvényesek a románokra, mint valamennyi kisebbségre.”⁶⁷

Egy olyan országban, ahol szinte lehetetlen megbízható és ellenőrzött információkhoz jutni, részletgazdagság és elemző képesség szempontjából kiemelkedőnek tekinthető az Amnesty International által, a romániai politikai elnyomásról 1963-ban készített memorandum.⁶⁸ A szervezet adatai szerint csak Dés, Szamosújvár, Nagyenyed, Csíkszereda, Botoșani és Jilava börtöneiben még mindig több mint tízezer politikai fogoly raboskodik.⁶⁹ A kisebbségekre, különösen a magyarokra, 1958 óta fordítanak nagyobb „figyelmet” az elnyomó hatóságok. Az Amnesty International jelentése szerint a magyarok „komoly előjogokat szereztek 1946-ban, a hatalom átvételekor” és a következő években, minthogy saját egyetemük volt Kolozsváron és autonóm tartománnyal is rendelkeztek. 1956-ban azonban megmutatták, hogy nem érdemlik meg a nekik szavazott „bizalmat”, támogatták a forradalmat, terveket dédelgettek egy önálló erdélyi államról, pozíciójukat pedig egyre gyengítette a letartóztatások és ítéletek hulláma, mely 1958-ban kezdődött és csak 1962-ben ért véget.

64 PRO FO 371/171882. Romania 1963. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 28/2/1963.

65 1963. február 19-én Ceaușescu beszédet tart a diákok nemzeti gyűlésében, és arra szólítja fel őket, hogy „ápolják a nemzeti és hazafias büszkeség érzését hazájuk szocialista építésében”. Ld. uo.

66 PRO FO 371/188882. Romania 1966. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 19/4/1966.

67 PRO FO 371/171919. Romania 1963. Magyar minority in Transylvania. Despatch from Bucharest, 12/9/1963.

68 PRO FO 371/171883. Romania 1963. Internal political situation. Amnesty International, *Background to Romania* – August 1963.

69 Az adatok szerint 1963-ban Szamosújváron 3500 fogoly van, Nagyenyeden 3000, Botoșaniban 2000, Jilaván 1500, és Désen körülbelül 400. Az Amnesty International jelentése szerint a magyarokat főleg a dési börtönbe vitték.

Folytonosság és törés a hatalomra jutó Ceaușescu „magyar politikájában”

A mai kutatók számára a román történelem értelmezésének egyik megoldatlan központi kérdése, hogy milyen volt a Ceaușescu-rendszer karaktere az 1971-es, „kis kulturális forradalomnak” nevezett fordulatig. Mennyire volt előrelátható Ceaușescu kormányzatának első éveiben a hetvenes-nyolcvanas évek tragikusan paranoid elhajlása, s vele együtt a keményen magyarelles politika? Ha politikájának fő vonalait a brit dokumentáció tükrében vizsgáljuk, a Gheorghiu-Dej-korszakhoz viszonyítva a folytonosság és törés elemeiből álló, bonyolult összefüggésrendszert pillanthatunk meg. A hatvanas évek második felében még a brit diplomáciai jelentésekben is két párhuzamos, néha sztereotípiáktól sem mentes képet kapunk Ceaușescu „nemzeti” politikájáról: az egyik a liberalizációval kacérkodó reformpolitikust ábrázolja, aki országa függetlenségét és szuverenitását védelmezi a szovjet tömbön belül, a másik pedig a jövő paranoid despotáját mutatja. Érdekes tehát mindkét interpretációt elemeznünk.

A törés egyik fontos eleme az elnyomás fokozatos gyengülése, amit a britek is hangsúlyoznak. Már 1964 áprilisában az enyhülés jeleiről beszélnek, amikor váratlanul mintegy 15 ezer politikai foglyot bocsátanak szabadon, akik tömegesen érkeznek a bukaresti és brassói állomásra, mély hatást gyakorolva az emberekre.⁷⁰ Ceaușescuval azonban ambiciózusabb politika veszi kezdetét, amely nemcsak az előre kijelölt „osztályidegen” társadalmi kategóriák elleni fizikai és lelki terror végét jelzi, hanem a társadalom egyre szélesebb rétegeire terjeszti ki a Román Kommunista Pártot (ez a munkáspárt új elnevezése⁷¹), véglegesen szakítva a lenini pártkoncepcióval. Az RKP, amelynek 1962-ben még 900 ezer tagja volt (a lakosság 5%-a), Ceaușescu megválasztásakor (1965 márciusában) már 1 400 000 tagot számlál, és 1969-re, immár végképp nem elitalkulatként, hanem valódi tömegszervezetként, megközelíti a 2 millió tagot, az ország teljes lakosságának 10%-át.⁷²

A Bukarestben tartózkodó, és az ország bejárását tervező nyugatiaknak az enyhülés egyértelmű, a „többoldalú” román politikával kapcsolatos jelét kell tapasztalniuk. Ha 1965-ig bevett gyakorlat volt, hogy a Securitate egységei látványosan követték a brit diplomatákat, mikor nagyritkán elhagyták Bukarestet, 1966 márciusában egy brit küldött már a következő sorokat írhatja útinaplójába: „Nagyon udvariasan bántak velünk az út minden szakaszán. Nem volt semmiféle korlátozás, és ha felügyeltek is, a legnagyobb diszkrécióval

⁷⁰ PRO FO 371/177615. Romania 1964. Internal political situation. Secret despatch from Bucharest, 22/4/1964.

⁷¹ A Központi Bizottság 1965. május 31.–június 2-i plenáris ülését követően. A Román Munkáspárt kifejezés 1948-tól volt érvényben.

⁷² PRO FCO 28/1048. Romania 1969. Internal political situation. Minutes.

tették. Meglepett, hogy nincs biztonsági kontroll. [...] Az út menti ellenőrzési pontok nagy része üresnek tűnt.⁷³

Marosvásárhely 1968-ig, a még mindig magyar többségű Maros-Magyar Autonóm Tartomány székhelyeként a diplomáciai utazások kötelező állomása volt. Az 1966-ban odautazó brit delegáció hatalmas, nyüzsgő műhelynek látja, ahol gyors ütemben építik az üzemeket és tömbházakat. „Esténként az éttermek zsúfolásig teltek vegyesen románul és magyarul beszélő emberekkel”, jegyzi fel a küldött. A Ceaușescu-féle enyhülés felemás voltának legalább egy töredékes bizonyítéka így is könnyen szembetűnik, annál is inkább, hogy a magyar kisebbség helyzetét érinti: „Időnként az volt a benyomásom, hogy a hozzánk közelítő embereket alaposan kitanították, mit szabad és mit nem mondaniuk. Majdnem mindegyik zavarba jött, ha érzékeny témákat érintettünk, ami különösen nyilvánvaló volt a marosvásárhelyi orvosi karon, ahol mind a négy vezetőnk végig velünk maradt (mikor erre semmi szükség nem volt), és az egyik vezető éppen a kari pártszerv Gauleitere [sic!] volt.”⁷⁴

Ceaușescu, az RKP titkárává való kinevezése óta különös érdeklődést mutat a nemzetiségi kérdés iránt, de eltérően Gheorghiu-Dejtől, aki a „megbízhatatlan” elemekkel szembeni szisztematikus megtorlást alkalmazta,⁷⁵ arra törekszik, hogy a magyar elitben konszenzust teremtsen vagy legalább lojális alázatot váltson ki. David Binder újságíró szerint, aki a *New York Times*-ban 1966. február 3-án kolozsvári tudósítást közöl, Ceaușescu 1965 decemberében a térségbe látogatott, s ez alkalommal sok magyar származású vezető kádert léptettek elő a kollektív üzemekben és a Babeș-Bolyai Tudományegyetemen, akiket hosszú évekig nem engedtek előrejutni szakmai pályájukon.⁷⁶ Hasonló „megbékélési” gesztusként értékelik, hogy Iosif Bancot, a rettegett nacionalistát leváltják a Maros-Magyar autonóm tartományi párt első titkári posztjáról, és a mérsékeltbb Nicolae Vereșt állítják a helyére.⁷⁷

Ezt a váltást beszédes módon szinte Ceaușescu látogatásának előestéjén hajtják végre, majd ő maga biztosítja az utóbbi évek befektetéseinek szükségével elégedetlen helyi vezetést arról, hogy a térség gazdasági fejlesztése elsőbbséget fog élvezni az 1965–70-es ötéves tervben. A különbségek egységgé ková-

73 PRO FO 371/188813. Romania 1966. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 4/4/1966. Az utazásra 1966. március 14–20. között került sor, Marosvásárhelyre 19-én értek.

74 Uo. A négy kísérő a két rektorhelyettes, Puskás György és Ioan Popa, valamint Rác György dékán, illetve „egy baljós alak”, bizonyos Constantin Drăgovanu volt (aki valószínűleg a párt említett reprezentánsával azonos).

75 Lásd a Márton Áron püspök és baráti köre (Venczel József, Szász Pál és mások, köztük több tíz pap) elleni megtorlásokat az ötvenes években. Erről bővebben ld. Vincze Gábor: A kisebbségpolitikus Márton Áron. *Magyar Kisebbség*, 1995, 1. sz.

76 PRO FO 371/188812. Romania 1966. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 4/3/1966. Cikében Binder használja azt a Kolozsvárral kapcsolatban elterjedt toposzt, hogy ott még a románok is magyarul beszélnek a kávéházakban és üzletekben, s mivel ezeket többnyire magyarok vezetik, így jobb kiszolgálásra számíthatnak. Ugyanez a jelentés azt is hírül adja, hogy februárban Ceaușescu hosszú utazást tett Crișana és Bánát tartományban.

77 PRO FO 371/188812. Romania 1966. Despatch from Bucharest, 30/6/1966.

csolására törekvő Ceaușescu a román–magyar közös múltra tesz célzást: ezt Dózsa György felkelése jelképezné, melyben székely és román parasztok együtt küzdöttek a „nemesi-földesúri” elnyomással szemben.⁷⁸

A hatvanas évek végén Ceaușescu határozottan folytatja, sőt elmélyíti azt a hatalomra kerülése óta követett irányvonalat, hogy a magyar kisebbséget (más társadalmi rétegekhez hasonlóan) a szocialista Románián belüli helye megtalálására készítse. Ilyen gesztusnak tekinthetjük az 1968-as közigazgatási reformot, amelynek során a pusztán nevében autonóm, egyetlen tartományt két székelyföldi „magyar” megyére cserélik. A magyar pártapparátust az 1969-ben létrehozott Magyar Dolgozók Tanácsa lenne hivatott összefogni, miközben a bukaresti székhelyű Kriterion Könyvkiadó megalakításával az értelmiség régi vágya teljesül.

A britek figyelmét azonban nem kerüli el, hogy a közigazgatási és területi reform által Ceaușescu egy megújult és neki vakon engedelmeskedő gárdát helyezett a megyei pártszervezetek élére. Arra is felfigyelnek, hogy az eredeti tervvel ellentétben⁷⁹ nem egyetlen, kiterjedt, magyar többségű székely megyét hoztak létre Hargita néven, hanem két területet, Hargitát és Kovásznát, amelyek sokkal kisebbek és gazdaságilag is életképtelenebbek.⁸⁰

A látványos külpolitikai siker, amit Ceaușescu a csehszlovákiai szovjet bevonulásban való részvétel visszautasításával ért el, 1968-ban, „a csodák évében” valódi, erős népszerűséget hoz neki az egész országban.⁸¹ Robert R. King⁸² találoán állapítja meg, hogy a magyar kisebbség, mely 1968–69-ben megkötötte a maga kompromisszumát a rendszerrel, 1971-ben felhatalmazást kapott rá, hogy a *Korunk* lapjain meghirdesse az „öntörvényűség” új – és kérészéletű – jel-szavát, az erdélyi magyarok Budapestről autonóm kulturális fejlődését.⁸³

Am a brit diplomáciai jelentések egy ettől eltérő, jóval kevésbé „békülékeny” olvasatot is kínálnak a Ceaușescu-rendszer természetéről, és különösen a magyar kérdés megközelítéséről. Ahogy a Bukarestből érkező megjegyzéseket és észrevételeket a Foreign Office-ban kirakós játék módjára egymáshoz illesztik, egyfelől kirajzolódik az ország bel- és külbiztonságával kapcsolatos rö-

⁷⁸ PRO FO 371/188821. Romania 1966. Hungarian-Romanian relations. Despatch from Bucharest, 18/8/1966. Ceaușescu 1966. augusztus 13–15. között látogatott (ebben az évben másodszor) az autonóm tartományba.

⁷⁹ Hogy milyen váratlanul éri őket a két magyar többségű megye létrehozásáról szóló döntés, megerősíti, hogy egy január 14-i küldeményhez csatolják Románia közigazgatási térképét, melyen csak Hargita megye szerepel.

⁸⁰ PRO FCO 28/736. Romania, internal political situation 1968–1969. Minute of the Eastern European Section, Research Department, 6/3/1969.

⁸¹ PRO FCO 28/738. Romania 1969. Annual review 1968.

⁸² King azon kevés, hatvanas-hetvenes évekbeli Kelet-Európa-szakértő közé tartozott, aki kitűnően ismerte és mélyrehatóan elemezte a balkáni (köztük a romániai) nemzetiségi viszonyokat. Az idézett jelentésen kívül lásd még *Minorities under Communism. Nationalities as a source of tensions among Balkan Communist states* (Cambridge (MA), Harvard UP, 1973) és *The history of the Romanian Communist Party* (Cambridge (MA), Harvard UP, 1980).

⁸³ PRO FCO 28/1499. Romania 1971. Radio Free Europe Research Report, 23/7/1971.

geszme alapvető folytonossága, másfelől a kelet-európai kommunista rendszerek egyedülálló jelensége: a *személyi kultuszon* alapuló despotizmus kiépítése és erősödése, a kommunista párton belül pedig minden *ellenséges hatalmi erő* gyorsuló iramú eltüntetése.

Elvégre kicsoda Nicolae Ceaușescu? A britek 1965-ben ambiciózus, fegyelmezett, szervezési kérdésekben (az úgynevezett kádermunkában) különösen jártas személyként jellemzik,⁸⁴ ugyanakkor a párton belül azt tartják róla, hogy „vad nacionalista, aki az igazi románok kezébe akarja adni az ország fölötti hatalmat”,⁸⁵ ahol az „igazi románok” ellentétét természetesen a párt felső vezetésében akkor még jelen lévő magyarok (és zsidók) képezik.

Hogy Ceaușescu az egység bélyegét akarja nyomni az államra, már a hatalomban töltött első hónapjaitól nyilvánvaló. A Központi Bizottság 1965. május 30. és június 2. közti plenáris ülésén módosítják a párt alapokmányát: a marxizmus-leninizmust „Románia *különös, sajátos* [kiemelés tőlem – S. B.] feltételeinek megfelelő, alkotó módon” fogják alkalmazni. Júliusban, az RKP IX. kongresszusán kidolgozzák az új alkotmány tervét, amely augusztus 23-án lép életbe. A dokumentum „szocialista államként” határozza meg Romániát, és eltávolítja a Maros-Magyar Autonóm Tartományra vonatkozó, az előző alkotmányban meglévő cikkelyeket.⁸⁶

Az 1965 második felében Londonba küldött jelentésekben olyan hangok is megszólalnak, amelyek egyre kitartóbban tudósítanak a kommunista vezető despotikus természetéről, és feleségének, Elenának a politikai döntéseire gyakorolt befolyásáról. A brit diplomaták már ekkor megemlítik, hogy Ceaușescu a hatalom önkényességét fokozza a mértéktelen személyi kultusz által, Gheorghiu-Dejtől eltérően, akit sztálini módra merev kiszámíthatóság jellemzett.

A brit követség pontosan regisztrálja az új kommunista vezető megszállott ragaszkodását ahhoz a gondolathoz, hogy országát megvédje a feltételezett külső ellenségtől. Az Erdély magyar csapatok általi megszállásáról szóló abszurd „hír” jól példázza, hogy a rendszer, egy évvel a Moszkvával való 1964-es „szakítópróba” után, „ostromlott erődnek” képzelet magát: „Az amerikaiaktól azt a remek históriát (*a beautiful story*) hallottuk, hogy nemrég sok magyar ejtőernyőst dobtak le Erdélybe, hogy megszervezzék a magyar kisebbséget és növeljék elszántságát. Informátoruk, akit általában megbízhatónak tartanak, s aki – mondják az amerikaiak – a hírt a Központi Bizottság egyik tagjától kapta, hozzátette, hogy egyesek szerint az ejtőernyősök száma eléri a százötvenet.”⁸⁷

⁸⁴ PRO FO 371/182700. Romania 1965. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 1/4/1965.

⁸⁵ PRO FO 371/182624. Hungary 1965. Hungarian minority living in Transylvania. Despatch from Bucharest sent to Michael Stewart, principal Secretary of State for Foreign Affairs, 16/9/1965.

⁸⁶ PRO FO 371/182701. Romania 1965. Internal political situation. Report on the IXth Congress of the RCP.

⁸⁷ PRO FO 371/188695. Romania 1966. Romanian-Hungarian political relations. Despatch from Bucharest, 27/1/1966.

Egy 1968 márciusi feljegyzés szerint, mióta Ceaușescu 1967 júliusában beszédet tartott a belügyminisztériumban a diverzió és a kémkedés veszélyeiről, a külföldiekkel való kapcsolatok – beleértve a „testvéri országok”, különösen Magyarország állampolgárait is – újra megnehezedtek.⁸⁸

Ebben az összefüggésben nyilvánvaló, hogy a magyar kisebbség, mely információs csatornáin, személyes és családi kapcsolatainak kiterjedt hálózatán át mindinkább egy másik *állammal* tart kontaktust, Ceaușescu gondolkodásmódjában kockázati tényezővé válik az állambiztonság szempontjából. Nem kis sikerrel folytatja az erdélyi kérdés egyfajta de-etnicizálását, hogy megfossza jelentőségétől, melyre a nemzetközi politikában és nyilvánosságban az 1960-as évek elején tett szert. Egy 1967 decemberében – jellemző módon Budapesten – szerkesztett kivonat szerint a cselekedésnek az a lényege, hogy *formálisan* biztosítják az állampolgárok egyenjogúságát: „A jelenlegi romániai kisebbségpolitika egyszerűen nem vesz tudomást a probléma létéről, mindenki »a szocialista Románia állampolgára nemzetiségi megkülönböztetés nélkül«. Igen sok romániai magyar vett fel romános nevet a közelmúltban: ha például Nagy Sándor Alexandru Nagyra változtatja a nevét [...], akkor románnak tekintik. Észrevettem, hogy a nemzetiségi kategória eltűnt A Román Szocialista Köztársaság statisztikai zsebkönyvének 1967-es kiadásából. [...] A magyarok kulturális tevékenységét korlátozó politikát valószínűleg folytatni akarják.”⁸⁹

A magyar kisebbséggel kötött kompromisszum mindazonáltal csak átmeneti, és hamis alapfeltevésekre épül. Ha elemzés tárgyává teszünk egy tipikus és visszatérő „sérelemi híresztelést”, mely az előzőével azonos forrásból származik, megérthetjük, hogyan működik a kölcsönös bizalmatlanság mechanizmusa a hatalom és a nép egy része között, vagyis az a dichotómia, mely az „ellenséges és hűtlen magyarokat” a „kisebbségek eltüntetésére törekvő nacionalista rendszerrel” állítja szembe. A román asszimilációs politikától fenyegetett magyar kisebbség odáig jut, hogy a nyugati diplomáciák közti bizalmas információátadásból – és olykor a félreinformáltságból – kovácsol fegyvert a Ceaușescu-rendszerrel szemben. „1967 szeptemberében egy erdélyi magyar, aki Brassóban és Sepsiszentgyörgyön élő szüleinél tett látogatásáról tért vissza, elmondta nekem, hogy a székely területet, melynek központja az utóbbi város, teljesen elrománosították. Megerősítette, hogy a magyarokat szisztematikusan eltávolítják arról a vidékről, ahol születtek. E politika melleleg azt eredményezte, hogy Bukarestben jelenleg 200 ezer főre becsülhető magyar lakosság él.”⁹⁰

Jellemző, hogy az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején, amikor egyre nehezebben lehet „szűretlen” információkat találni a román társadalom különböző aspektusairól, nyugtalanító mértékben harapóznak el azok a hírek – va-

⁸⁸ PRO FCO 28/210. Romania 1967–1968. Internal political situation. Despatch from Bucharest, 14/3/1968.

⁸⁹ PRO FCO 28/180. Hungary 1967. Hungarian-Romanian relations. Minutes (M. Jones, 5/12/1967).

⁹⁰ Uo.

lószerűleg a hatalom állambiztonsági paranoiája miatt –, melyek az élelmiszerhiány miatt utcára vonuló tömegekről szólnak (1971 nyarán is ilyenről hallunk), vagy akár a diktátor meggyilkolására szőtt összeesküvésekről (például 1970 őszén).⁹¹

Összegzés és elemzés

Elemzésem záró momentuma az egyébként is szignifikáns 1971-es év. Az érvényben levő levéltári törvények miatt a jövőbeli kutatásokra marad az a feladat, hogy feltárják a hetvenes és nyolcvanas évek Romániájáról és a magyar kérdésről alkotott brit (és általában nyugati) képet. Összegzésemben az általam vizsgált anyag alapján néhány támpontot szeretnék adni egy effajta kutatás megkezdéséhez.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a brit diplomácia bukaresti küldöttei semmilyen politikai játszmában nem tudtak részt venni az ötvenes-hatvanas években. Mi több, elemzéseikből kitűnik, hogy meglehetősen járatlanok a közép-európai mentalitásban és a kommunista eszmékben. Az általam idézett írások egy része csupán a diskurzuselemzés szempontjából releváns, hisz a rendszer belső logikáját nem képes átvilágítani. Ennek okairól már a bevezetőben szó esett: nem szabad figyelmen kívül hagyni, milyen körülmények között (teljes elkülönülés, fenyegetettség, ellenséges környezet) dolgoztak a Romániába küldött diplomaták. Érdeemesnek tartom szociológiai szempontból is megvilágítani ezt a körülményt. A diplomaták *szemléletbeli felkészültségéről* szóló megállapítás főleg az ötvenes évekre érvényes. Liviu Țirău néhány figyelemreméltó biográfiai adatot közöl a bukaresti brit követség működéséről írt tanulmányában.⁹² Adatai szerint, míg 1948-ban 13 brit tisztviselő szolgált Bukarestben, és még 1949-ben is 12, az ötvenes években számuk mindössze 6 és 10 között ingadozott. 1950 és 1961 között heten váltották egymást a brit követség élén; öten végeztek Oxfordban, egy Cambridge-ben, egy pedig a dublini Trinity College-ban.⁹³ Többségük *nem* Európában, hanem Ázsiában vagy Latin-Amerikában szolgált bukaresti küldetése előtt. Feltűnő, hogy a közölt adatok szerint egyikük sem végezte el a neves, londoni *School of Slavonic and East European Studies*-t. További kutatást igényel az alacsonyabb beosztású tisztviselők eddig feltáratlan pályafutása. Érdekes lenne például megvizsgálni, dolgoztak-e a második világháború alatt működő *Foreign Research and Press Service*-ben, és azt is, hogyan tükrözik nagyobb szakmai felkészültségüket az általuk szerkesztett jelentések. Az alapos kutatáshoz szükséges empirikus adatok hiányában né-

⁹¹ Az USA nagykövetségének egyik tisztviselőnője szerint 1970. november 7-én akarták meggyilkolni Ceaușescu. PRO FCO 28/1048. Romania 1969–1970 Internal political situation. Despatch from Bucharest, 16/11/1970.

⁹² Țirău: British Legation in Bucharest, 1948–1961. In: *Romanian and British Historians*, i. m. 111–118.

⁹³ Uo. 115. Țirău forrása a *The Foreign Office list and diplomatic and consular Year Book* című segédkötet.

hány észrevételre szorítkozom. Elsősorban azt érdemes megfigyelnünk, hogyan változik 20 év alatt a kommunista ideológiához való személyes viszonyuk. Az ötvenes évek elején Bukarestben szolgáló diplomatákat erőteljes és nyílt antikommunizmus jellemzi. Szinte minden kommentárból és feljegyzésből érezhető az őszinte és lekezelő, kimondottan osztályjellegű ellenszenv a proletár, műveletlen, nyers, a diplomáciai protokollban járatlan új román vezetéssel szemben.⁹⁴ Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy a kommunista rendszer első éveiben a brit diplomácia figyelme a hagyományos „nagypolitikai eseményekre” irányul. Csakhogy a hagyományos politikai küzdőterek, a többpártrendszer megszűnése után ezzel a megközelítéssel csupán egyoldalú képet alkothattak az ország életéről. A hatvanas évek elejére jelentősen megváltozik a helyzet, mivel egy, a szociális kérdések iránt érzékenyebb generáció szolgál Bukarestben. Feltehetően London kívánságait követve, a rendszer működéséről, a városi és falusi lakosság helyzetéről, a párt és a lakosság viszonyáról is igyekszik összefogó képet alkotni. Ekkor már román „informátorokkal” (lásd a többször említett Vorvoreanut) is kapcsolatba lépnek. Mivel az informátorok közül többen magas rangú tisztviselők, az információhálózat kiépítése a kommunista rendszer „legitimálásával”, vagyis stratégiaváltással jár együtt. A hatvanas évek közepén, amikor Románia több kapitalista országgal (köztük Nagy-Britanniával) ír alá kereskedelmi és kulturális egyezményt, az ott szolgáló diplomaták szerepe is megváltozik. A két tömb békés egymás mellett élése, sőt, a két ország közti, sokszor hangoztatott partneri viszony kiépítése a brit diplomaták „státuszát” is érinti. Az 1970–71-ben kelt jelentések nemcsak „gazdagabbak” a 20 évvel korábbiakhoz képest, hanem a rendszer stabilizációs kísérletei – például az iparosításon alapuló gyors modernizációs folyamat – iránt is nagyobb empátiát mutatnak.

Románia általános megítéléséhez hasonlóan a britek magyarságképe is mély változásokon megy át ebben az időszakban. Példaként említhető a magyar nemzetiségű kommunista vezetők megítélése: a kommunizmus első éveiben fekete-fehér valóságot konstruálnak, melyben a kisebbségi társadalomra is érvényes az „elnyomó hatalmat” a „szenvedő néppel” szembehelyező dichotomikus szemlélet. 1950-ban például Takács Lajost egyszerűen úgy említik, mint a magyar kisebbség proletarizációjáért felelős politikusok egyikét.⁹⁵ Ami a magyar kisebbség társadalmi-politikai helyzetének megítélését illeti, a bukaresti brit diplomaták látószögét az asszimilációs kánon határozta meg. Ez némi fejtörést okozott a brit külügyi apparátusnak, mivel budapesti kollégáik már az ötvenes évek végétől „magukba szívták” és gyakorlatilag magukévá tették a magyar pártvezetés által engedélyezett sérelmi diskurzust, amely feltételezte, hogy az

⁹⁴ Ez természetesen a „tudatlan, közömbös, de alkalmazkodó nép” negatív toposzhoz társul (ld. a 10. lábjegyzettel jelölt idézetet).

⁹⁵ Ld. a 16. lábjegyzetet.

erdélyi magyar kisebbség létét veszélyezteti a román párt homogenizációs programja.⁹⁶ Úgy látom, hogy integratív-asszimilációs szemléletüket a bukaresti diplomaták még a hatvanas években sem adták fel. Miért nem történt szemléletváltás az erdélyi kérdést illetően? Erre több érvet is felsorakoztathatunk. Először is, úgy vélték, hogy a magyar sérelmek „túlhangoztatása“ biztonságpolitikai kockázattal járna, és a magyar kisebbségek hovatarozásának kérdése az európai stabilitást veszélyeztetné. Jellemző, hogy Hruscsov 1959-es lipcei beszédét, melyben a szovjet vezető több vitás területi kérdésre is utalt, a Foreign Office-ban belső jegyzékváltás követte; ebből kiderül, hogy a BBC külföldi szolgálatának értésére adták: nem ajánlatos ilyen „kényes” és „félreérthető” témákkal foglalkoznia.⁹⁷ Egyes kutatók egyfajta szándékos „amnéziának” tekintik az 1945 utáni kisebbségi kérdés effajta kezelését az amerikai és brit politika részéről.⁹⁸ Én azonban úgy látom, nem arról kell beszélnünk, hogy „szőnyeg alá” seperték volna a kisebbségi kérdést. Az általam vizsgált iratokból az a következtetés adódik, hogy a *status quo* politika megindításával és fenntartásával egy tudatos *policy* mellett döntöttek. A brit diplomácia pontosan ismerte a romániai nemzetpolitika alakulását, de nem kívánt állást foglalni egy olyan, belügyinek tekintett kérdésben, mely veszélyeztette volna a román–brit kapcsolatok normalizálódását. Ha párhuzamosan vizsgáljuk a romániai nemzetiségi politikáról szóló brit jelentéseket és a Bukarestből érkező, rendkívül informatív és sokoldalú magyar diplomáciai iratokat,⁹⁹ paradox helyzetbe kerülünk. A magyar külügyi anyag a közhiedelemmel ellentétben arról tanúskodik, hogy a magyar pártvezetés¹⁰⁰ még a „sötét” és „nemzetietlen” ötvenes években sem tekintette kizárólag Románia belügyének az erdélyi magyarok helyzetét. Ezzel szemben a professzionális, de nemzetiségi kérdésekben járatlan brit diplomácia képtelen volt helyesen értelmezni a bukaresti „kisebbségi *integráció*” címen kódolt üzenet tartalmát.

A kialakult helyzetért azonban nemcsak a brit politikusok és diplomaták tartoztak felelősséggel. Abban, hogy a budapesti és a bukaresti képviselő között zajló „virtuális” vitákban London kivétel nélkül az utóbbi érveléseit fogadta el, nagy szerepe volt a budapesti képviselőt informáló (túl gyakran *dezinform-*

⁹⁶ A magyar „szocialista” nyilvánosság sérelmi diskurzusát Pándi Pál erdélyi riportja teremti meg: tapintatosan, de egyértelműen megfogalmazza a román–magyar *közös felelősség* tételét. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9.

⁹⁷ PRO FO 371/142.650. Romanian-Soviet relations 1959. Minutes. Hruscsov beszéde 1959. március 7-én hangzott el, és minden területi követelést elítélt. Viszont azt is megemlítette, hogy Erdélyben „sok magyar és román él”, és (nyilván tévesen), hogy Jugoszláviában 1 milliós magyar kisebbség él olyan területeken, amelyek 1947-ig Magyarországhoz tartoztak. Hruscsov üzenete tehát minden „félnek” szólt...

⁹⁸ Ld. Ladányi András: Programozott amnézia és kellemetlen ébredés. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, TLA, 1995.

⁹⁹ A Magyar Országos Levéltárban őrzött, 30 doboznyi anyagból álló KÜM XIX-J-1-j jelzésű iratsomó (TÜK-anyag), valamint a 46 dobozból álló KÜM XIX-K-1-k jelzésű ADMIN-anyag. A magyar külügyi anyagot 2001-től módszeresen tanulmányozom.

¹⁰⁰ Nota bene: kizárólag a „beavatottak”, az elit *belső nyilvánossága*, Pándi cikkét leszámítva.

máló) magyar forrásoknak. Tény és való, hogy e sérelmi beállítottság, mely a Horthy-korszak propagandájára emlékeztetett, nem empátiát vagy rokonszenvet keltett a nyugati politikusokban, hanem inkább negatív hatással volt rájuk.

Fordította: *Erdősi Péter*